

صائمہ بتول

لیکچرار شعبہ پنجابی

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

پنجابی ناول نگاری دی ریت روایت

Abstract:

Novel writing is an art which was principally introduced by the English writers. This article provides information about novel with special reference to Punjabi novel alongwith detailed history of novels published in Punjabi from 1897 to 2016.

ایہہ گل حتیٰ اے پئی ساڈا ماضی نثر دی نسبت نظم دے حوالے نال بوہتا بھرواں تے جاندار رہیا اے تقریباً سارے داسارا پنجابی ادب نظم دی صورت وچ لکھیا ہویا اے سکھ گوروں دیاں ساکھیاں تے کچھ تشریحاں نثر وچ نہیں پر اوہناں وچ کنیاں دی زبان پنجابی دی بجائے ہندی اے ایس لئی اوہناں نوں پنجابی نثری ادبی وچ نہیں رکھیا جاسکدا۔ پنجابی نثر دا باقاعدہ آغاز انگریزی عہد توں ہوندا اے۔ نثر دا رواج انگریزاں تے عیسائی پادریاں نے پایا۔ 1857ء وچ جدوں انگریزاں برصغیر تے قبضہ کر لیا تے اوہناں تھان تھان سکول کالج تے یونیورسٹیاں کھولیاں تاں جے انگریزی تہذیب ترقی کر سکے ایس نویں تعلیمی نظام نوں عام کرن لئی یو۔ پی تے پنجاب دے محکمہ تعلیم نے دیوواں، جادو ٹونے تے پریاں نالے خیالی کہانیاں دی تھان اصلاحی تے معاشرتی کہانیاں لکھان لئی آکھیا۔ جیویں حافظ عبدالحلیم سرشار اپنی کتاب ادبی چھلاں وچ لکھدے نیں:

”سر سید احمد خاں دی تجویز مطابق یو پی تے پنجاب دے گورنراں نے لکھاریاں نوں سرکار ولوں انعام دین دا اعلان کیتا جہدی وجہ نال لکھن والیاں دا حوصلہ ودھیا تے دھرم سنگھ دا قصہ سورج پور دی کہانی، سودھی کبودھی دی کہانی تے رسوم ہندو رگیاں کتاباں لکھیا گئیاں۔“ (۱)

ناول نگاری دا فن ساڈے ملک وچ اک پردیسی دی حیثیت نال آیا پر ایس سرزمین تے نہ صرف ایس نوں اپنایا گیا سگوں ناول توں پوری طرح اپنا بنا لیا۔ ابتداء وچ جیہڑے ناول لکھے گئے اوہناں وچ دھارمک یعنی مذہبی رنگ تے اخلاقی فضا نمایاں اے۔ اقبال صلاح الدین ہوراں موجب ناولاں نوں چار دوراں وچ ونڈیا جاسکدا اے۔ احمد حسین قریشی ہوراں وی ناولاں نوں چار دوراں وچ ونڈیا اے۔ حمید اللہ ہاشمی ناولاں دی دور ونڈ کردیاں ہوئیاں ناول نگاری بارے دسدے نیں:

”سٹھ ستر وریاں وچ سینکڑے ناول لکھے گئے نیں جہناں وچ ملکی سیاست، ہندو مسلم نفاق، معاشرت، تعلیم، انگریزی تہذیب تے اوہدیاں خرابیاں پنڈ و جیون تے اوہدے نال تعلق رکھن والے معاملیاں تے مسئلیاں تے چائن پایا گیا اے۔“ (2)

اردو ناول دی ترقی تے مقبولیت نوں ویکھدیاں ہوئیاں پنجابی لکھاریاں نے وی اپنی زبان وچ ناول لکھنے شروع کیے بھائی ویر سنگھ امرتسری پنجابی دا پہلا ناول نگار بنیا جاندا اے۔ ڈاکٹر گوپال سنگھ دردی آکھدے نیں:

”پنجابی وچ بھائی ویر سنگھ نوں ایہدا موڈھی منیا اے جنھے گورو صاحبان دی ساکھیاں نوں ناول ڈھنگ تے بیان کرن توں اڈ 1897ء وچ سدھی نام دا ناول لکھ کے پنجابی وچ ناول لکھن دی ریت پائی۔“ (3)

بھائی ویر سنگھ توں اڈ ہور بہت سارے لکھاریاں نے کئی ناول لکھے پر اوہ گورکھی وچ ہون پاروں عام لوکاں تیکر نہ اپڑ سکے۔ بھائی ویر سنگھ توں بعد چرن سنگھ شہید، موہن سنگھ وید، ماسٹر تارا سنگھ تے نانک سنگھ نیں جہناں ناول نگاری دے فن نوں اگے ئوریا۔ پنجابی ناول دے ایس سکھی دور وچ نانک سنگھ نوں بھ ناولوں زیادہ ناول لکھن پاروں شہرت حاصل ہوئی۔ اوہناں دے 35 ناول شائع ہوئے اوہناں دی ناول نگاری بارے انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچ انج ذکر آیا اے۔

“It was however, at the hands of Nanak Singh (1897-1973) that the Punjabi Novel matured fully. He can rightly be called the father of Punjabi Novel.” (4)

پنجابی سکھی ناول نگاراں دے دور وچ اک مسلمان ناول نگار میراں بخش منہاس نے ناول جٹ دی کرتوت لکھن پاروں خاصی شہرت حاصل کیتی۔ اوہناں بارے ایس طرح لکھیا جاندا اے:

”میراں بخش منہاس پہلا مسلمان لکھاری اے چنے پنجابی وچ ناول لکھیا۔ ”جٹ دی کرتوت“ وچ اوہنے پینڈو جیون دی اک جھاک وکھائی اے۔“ (5)

پاکستان بنن مگروں پنجابی ناول دا دو جا دور شروع ہوندا اے ایس ویلے بوہت گھٹ ناول لکھے گئے۔ پاکستان بنن مگروں سبھ توں پہلا چھاپے چڑھن والا ناول جوشوا فضل دین دا ناول ”برکتے“ اے۔ ایس توں اڈ فضل احسن رندھاوا تے عبدالحمد بھٹی ہوراں ناول دے میدان نوں خالی نہ رہن دتا۔ ڈاکٹر انعام الحق جاوید فضل احسن رندھاوا بارے لکھدے نیں:

”اس دور کیسب سے اہم اور نامور پنجابی ناول نگار افضل احسن رندھاوا ہیں رندھاوا نے اپنی کہانیوں اور ناولوں میں پنجاب کے دلیر اور سورما مردوں کے بلند حوصلے اور شجاعت کو موضوع بنایا ہے۔ قلم کے دھنی ہیں اور ناول نگاری کے میدان میں قلم بھی تلواری کی طرح چلاتے ہیں۔“ (6)

پاکستان بنن مگروں 1947ء توں 1970ء تک ”برکتے“، ”ٹھڈا“، ”دیوا“ تے ”دریا“ توں اڈ ”سانجھ“ ورگے صرف چار ناول چھپ کے سامنے آئے۔ ایس توں بعد پنجابی ناول نگاری دا سلسلہ بند ہو گیا۔ 1971ء توں لے کے 1980ء تک دے دس سال دے عرصے وچ پندرہ پنجابی ناول چھپے۔ ڈاکٹر انعام الحق جاوید لکھدے نیں:

”نازو 1971ء میں طبع ہوا اور اس ناول پر انہیں فرید ایوارڈ دیا گیا یہ ناول پنجاب یونیورسٹی کے ایم اے پنجابی کے کورس میں بھی شامل کیا گیا۔“ (7)

ایس دور وچ پنجابی ناول نے بہت ترقی کیتی تے ایس دور دیاں ناولاں وچ پاکستان بنن توں پہلے دا معاشرہ وکھایا گیا اے ایس دور وچ سرائیکی لہجے وچ وی ناول لکھے گئے۔ 1972ء وچ ڈاکٹر محمد باقر دا ناول ”ہٹھ“ تخلیق ہو یا ایہہ اک نکا جیہا ناول اے پر ایہہ دے وچ اک تاریخی، معاشرتی تے سوانحی ناول والیاں ساریاں خوبیاں موجود نیں۔ ایہی وجہ اے پئی ایہہ ناول ایم اے پنجابی دے سلیبس وچ شامل کیتا گیا اے۔ ایس ناول بارے ڈاکٹر نسreen مختار لکھدیاں نیں:

”1972ء وچ محمد باقر دا ناول ”بھٹھ“ تخلیق ہويا ايہہ اک معاشرتی

ناول اے۔“ (8)

1973ء وچ پنجابی دا جاسوسی ناول گلو لکھیا گیا۔ 1974ء وچ راجا محمد احمد دا ناول ”کھیڈ
مقدراں دی چھاپے چڑھیا ایہہ وی اک روحانی لکھت اے۔ 1975ء وچ تن ناول چھاپے چڑھے
اہناں ناولاں وچوں دو فخر زمان دے جد کہ اک ناول اعجاز الحق دا لکھیا ہويا اے۔
اعجاز الحق دا ناول ”سکے پانی“ 1975ء وچ چھپیا تے فخر زمان دے دو ناول ”ست گواچے لوک“
تے ”اک مرے بندے دی کہانی“ علامتی ناول نیں علامتاں راہیں پنجاب دے سیاسی، سماجی تے
معاشرتی حیاتی دیاں تصویراں الکیاں گئیاں نیں۔ (9)

مستنصر حسین تارڑ دا ناول ”پکیر و“ 1976ء وچ چھاپے چڑھیا۔ ایہہ اک علامتی ناول اے
تے ایہدے وچ کھوتے نوں علامت بنایا گیا اے۔ غلام حسین دا ناولٹ ٹاہلیاں دی چھاں 1978ء وچ
چھپیا ایہہ اک رومانوی ناول اے۔ ”نال میرے کوئی چلے“ احمد سلیم دا ناول اے جہڑا 1976ء وچ
چھپیا۔ احسان بٹالوی دا ناول ”کہانی اک اجڑ دی“ 1978ء وچ چھپیا۔ اصغر شاہی دا ناول ”پریت“
جہدے وچ قیام پاکستان توں پہلے دا معاشرہ دکھایا گیا اے۔ 1984ء وچ کہکشاں ملک تے نسرین
بھٹی دے ناول سامنے آئے۔ 1984ء وچ نسرین بھٹی دا ناول ”گنجل“ چھپیا۔ جہدے وچ اک کڑی
پھل دی کہانی بیان کیتی گئی اے۔ ایس سال ای کہکشاں ملک دا ناول وی چھپیا۔ کہکشاں ملک دا ”چکڑ
رنگی موتی“ 1984ء وچ ای چھپیا جیہڑا اک سوانحی ناول اے۔

1986ء وچ فرزند علی دا ناول ”تائی“ چھپیا۔ ایس ناول دا مرکزی کردار ”تائی“ اے فیر
1988ء وچ صفیہ صابری دا ناول ”سدھراں دے پھل“ چھپیا ایہہ اک رومانوی ناول اے۔ فرزند علی دا
ای اک ہور ناول ”اک چونڈھی لون دی“ جیہڑا 1994ء وچ چھپیا تے اوہناں دا تیجا ناول ”بھسمل“
اے جیہڑا 1995ء وچ چھپیا ایہہ اک سوانحی ناول اے۔ ڈاکٹر انعام الحق جاوید فرزند علی بارے لکھدے نیں:

”فرزند علی نچلے طبقے کا ایسا فرد ہے جس نے زندگی کی تکنیوں کا صرف

مشاہدہ ہی نہیں کیا بلکہ ان سے گزرا بھی ہے اپنے تجربات کو من و عن

بیان کر دینا اس کے لئے کچھ مشکل نہیں تھا۔“ (10)

فخر زمان ہوریں بوہت وڈے ناول نگار نیں تے ہن تیکر پنج ناول لکھ چکے نیں ”بندی وان“،

”بے وطنان“، ”کمدات“، ”ست گواچے لوک“ تے ”اک مرے بندے دی کہانی“ پر اوہناں نوں بوہتی شہرت ”بندی وان“ تے ”بے وطنان“ توں حاصل ہوئی۔ فخر زمان بوہت وڈے شاعر وی نہیں تے ادبی کانفرنساں وچ شرکت وی کردے نہیں ایسے لئی تحریر وچ نواں انداز تے جدت پیدا کرن دے گرتوں جانوں نہیں۔ ڈاکٹر انعام الحق جاوید ہوریں اپنی کتاب وچ لکھدے نہیں:

”کمدات (1996ء) جیویں کہ ناں توں ای ظاہر اے پیٹھلے طبقے دی نمائندگی کرن والے اک فرد دے عکس تے مبنی اے جہنوں ناول نگار نے عشق دا ناں دتا اے تے جیہنوں تھان تھان تھان تھان نال کمدات کہہ کے بلایا جاندا اے۔“ (11)

ایسے طرح ناول نگاری دا ایہہ سلسلہ اگے ودھدا رہیا تے غیر منشا یاد دا ناول ”ٹاواں ٹاواں تارا“ تخلیق ہويا۔ ناول ”ٹاواں ٹاواں تارا“ 1997ء وچ تخلیق ہويا ایس ناول تے اک ڈرامہ ”راہیں“ بنایا گیا جیہڑا ہر طبقے وچ بہت مشہور ہويا، ایہہ ڈرامہ پی ٹی وی تے چلدا سی۔ ناول ”ٹاواں ٹاواں تارا“ وچ شہری تے دیہاتی زندگی نوں بڑے حقیقی انداز نال بیان کیتا گیا اے۔ ایس توں اڈھ اخلاقی قدراں دے ودھائی طبقاتی وڈنوں وی موضوع بنایا گیا اے۔

ایس دور وچ ایہناں توں علاوہ ہور ناول تے ناولٹ وی چھاپے چڑھے جہناں وچ جمیل احمد پال، زاہد حسن، میر تنہا یوسفی تے عذرا وقار دے ناول شامل نیں۔ 1995ء توں بعد جیہڑے ناول نگار سامنے آئے اوہناں بارے ڈاکٹر انعام الحق جاوید لکھدے نہیں:

”ایس دور وچ ایہناں توں علاوہ کچھ ہور ناول تے ناولٹ وی چھاپے چڑھے جہناں وچ جمیل احمد پال دا ”عذاب دن عذاب راتاں“ (1999ء) زاہد حسن دا ”عشق لتاڑے آدمی“ (1999ء) میر تنہا یوسفی دا ”کھدو“ (2002ء) تے عذرا وقار دا ”باگاں والے راہ“ (2003ء) قابل ذکر نیں۔“ (12)

2003ء توں 2005ء وچ فخر زمان دا ناول ”توں کہ میں“ چھاپے چڑھیا ایس توں اڈھ میر تنہا یوسفی دا ناول ”کالا چانن“ تے راہی گبول دا ”بحن دشمن“ 2005ء وچ چھاپے چڑھے، ایسے طرح 2006ء وچ رفعت دے دو ناول ”ویڑھے وچ پردیس“ تے ”ہسپتال“ تے نذیر کھوٹ دا ناول ”دریا

برڈ“ چھاپے چڑھے۔ 2007ء وچ فوزیہ رفیق دا ناول ”سکینہ“ شائع ہویا۔ 2014ء وچ نین سکھ دا ناول ”مادھولال حسین (لاہور دی ویل)“ شائع ہویا، انج ای 2015ء وچ زاہد حسن دا ناول ”قصہ عاشقاں“ تخلیق ہویا تے 2016ء وچ ”تسی دھرتی“ زاہد حسن ہوراں نے لکھ کے پنجابی ناول نگاری وچ اپنا ناں کمایا۔

پنجابی زبان وچ لکھے جان والے ناولاں توں اڈ دو جیاں زبانان وچ لکھے گئے ناولاں دے پنجابی ترجمے وی ہوئے جہدے نال ناصر ف پنجابی زبان دے کھیتر وچ واہا ہویا سگوں سانوں ایہہ وی جانکاری ملی پئی دو جیاں زبانان وچ ناول کیس طرح لکھے جاندے نیں۔

ہن تاں پنجابی زبان وچ کئی ناول لکھے گئے نیں جیہدے اپنے موضوعاں دے اعتبار نال وکھو کھ نیں۔ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد ناول دے ارتقاء بارے لکھدے نیں:

”پاکستان بنن توں بعد پنجابی وچ ناول دی روایت بھاریں بالکل نویں

سی پر 1947ء توں 2004ء تک تقریباً 69 ناول چھپے۔“ (13)

پنجابی دے سارے ناولاں دا جائزہ لین مگروں ایہہ گل کھل کے آوندی اے پئی ایس عرصے دے دوران چھاپے چڑھے ایہہ ناول متنوع موضوع تے لکھے گئے نیں تے جے پنجابی لکھاری ایسے جوش جذبے ہمت تے محنت نال کم کر دے رہے تاں اوہ ویلا دور نہیں جدوں پنجابی ناول نگاری اک اُچا مقام حاصل کر لوے گی۔

حوالے

- 1- عبدالمجید سرشار، حافظ، ادبی چھلان، (لاہور: عزیز پبلشرز، 1992ء)، 88۔
- 2- اونہی، 88۔
- 3- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دا ارتقاء، (لاہور: عزیز بکڈ پو، 2004ء)، 139۔
- 4- Tanseem N. S, Novel Punjabi Encyclopedic of Indian Litature, Vol.IV (Dehli: Sahitya Akadimi, 1991), 2989.
- 5- اقبال صلاح الدین، لعلان دی پنڈ، (لاہور: عزیز بکڈ پو، 1997ء)، 201۔

- 6- اوہی، 214۔
- 7- قریشی احمد حسین قلعداری، پنجابی ادب کی مختصر تاریخ، (لاہور: مکتبہ میری لائبریری، 1972ء)، 219۔
- 8- نسرین مختار، ڈاکٹر، پاکستانی پنجابی ناول دا ارتقاء، (لاہور: پاکستان پنجابی فکری سانجھ، 2010ء)، 41۔
- 9- ڈاکٹر اختر جعفری، پنجابی ادبی صنفان، (لاہور: ایمپوریم پبلشرز، 2003ء)، 373۔
- 10- ڈاکٹر انعام الحق جاوید، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، (اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1997ء)، 240۔
- 11- پنجابی ادب دا ارتقاء، 195۔
- 12- اوہی، 217۔
- 13- نسرین مختار، ڈاکٹر، پنجابی ناول دا ارتقاء، (لاہور: لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، 2007ء)، 10۔

